

Indledning

Der er et særligt træk ved den europæiske måde at opfatte andre folk på. Det er et emne, der gennem tiden har været undersøgt i forhold til primært tre forhold: 1) mødet med de amerikanske indfødte fra den første kontakt i 1492 og frem. Dette tema blev hurtigt inddraget i den europæiske filosofiske debat om, hvad der definerede et menneske. Senere blev det inddraget i debatten i oplysningstiden om menneskets udvikling fra det instinktive til det civiliserede; 2) opfattelsen af de sorte afrikanere. Dette skyldes formentlig, at de udgjorde hovedparten af de mennesker, vi i Europa benyttede som slaver. De var de mennesker, der oftest blev karakteriseret som den ringeste eller laveste menneskerace, en kort overgang i oplysningstiden dog i konkurrence med de indfødte amerikanere; og 3) opfattelsen af de fremmede, der kom til Europa. Det drejede sig ikke mindst om muslimerne, da modsætningen mellem kristendom og islam gennem længere tid ikke blot var en kamp om tro, men også i høj grad om land.

Bogens formål er at udvide dette perspektiv. Den forsøger at bevise en tese om, at vi i europæisk tænkning siden antikken har forbundet geografisk afstand med menneskelig og / eller tidslig eller udviklingsmæssig afstand. Fremstillingen af de i et europæisk perspektiv fjerneste folk i øst, vest, nord og syd vil blive analyseret for at vise, hvordan man kategoriserede dem som en slags undermennesker og til tider monstre på kanten af det menneskelige, ofte som et spejl af os selv som sandhedens og menneskehedens herrer.

Bogen er idéhistorisk og ikke historisk. Derfor handler den om de ideer om de fremmedes menneskelighed, der var baggrunden for og legitimerede den mishandling, som europæerne udsatte disse indfødte folk for. Den omhandler således ikke den barske historie om selve mishandlingen. I det følgende vil jeg med udgangspunkt i opdagelserne og den måde, hvorpå man kategoriserede de indfødte folk, man mødte,

viser, hvordan udviklingen i bestemmelsen af de nyopdagede folk skete i et dramatisk spil mellem kristendommens, de antikke skrifers og observationernes autoritet. Det var i denne ramme, at verdensbilledet udviklede sig gennem renæssancen. Da fokus vil være på de mennesker, der blev bestemt og fremstillet som mest forskellige fra alt, hvad man hidtil havde kendt til, vil bogen ikke behandle Orienten og den muslimske verden, som man allerede i middelalderen havde et billede af. Det var et billede, der, hvad Orienten angår, nok blev ændret, men ikke totalt erstattet. I denne bog drejer det sig om mødet med og forståelsen af dem, der blev kategoriseret som de mest vilde i verden, det vil sige dem, der fundamentalt påkaldte sig en så vanskelig tolkning, at det satte hele det hidtidige verdensbillede på spil.

Jeg kunne have valgt folk, der var endnu fjernere, de allerfjerneste, men de blev udryddet i løbet af så kort tid, at ideerne om dem ikke nåede at trænge ind i den europæiske intellektualisering af det menneskelige. Det kunne f.eks. have været tasmanierne, der blev udryddet på kort tid mellem 1820 og 1840 med kun ganske få overlevende gamle mænd og kvinder i 1850'erne. Deres død affødte kampe mellem museerne om deres lig, idet mange mente, at de udgjorde overgangen mellem aben og mennesket. Selv velrenommerede institutioner som f.eks. The Royal College of Surgeons i London foretog gravrøveri for at få fat i skeletterne.

Dette var også årsagen til, at liget af den sidste tasmanier, Truganini, der døde og blev begravet i 1876, blev gravet op igen, hvorefter hendes skelet stod udstillet på The Tasmanian Museum frem til 1947. I 1976, i hundredåret for hendes død, blev hun brændt, hvorefter hendes aske blev spredt over havet, som hun havde ønsket. Et andet bud på den sidst overlevende tasmanier var en Fanny Cochrane Smith (1834-1905).

Folkene på Ildlandet fik samme skæbne i løbet af nogle få år omkring år 1900, også her under påvirkning af videnskabelige institutioner, der betalte betydelige summer for kranier eller hele skeletter. Andre folk som khoikhoi eksisterer ikke længere som folk, men blandinger af især europæiske mænds og lokale kvinders arveegenskaber lever nu i det sydlige Afrika, mens den australske urbefolkning overlevede den udryddelse, der helt frem til efter Anden Verdenskrig havde baggrund i teorierne om de svage racers nødvendige uddøen i racekampen. Også disse to folks kra-



Den sidste, der kunne tale tasmansk, var Fanny Cochrane Smith, der indtalte 5 ruller til Horace Watson. Kulturens og sprogets overlevelse var central for videnskaben, ikke tasmaniernes overlevelse. © Tasmanian Museum and Art Gallery

nier og skeletter var helt frem til Anden Verdenskrig samleobjekter for videnskaben og dermed handelsvarer på verdensmarkedet.

Denne bog følger i stedet gennem rejseberetninger og europæiske intellektuelles refleksioner kronologisk udviklingen i verdensbillederne fra de tidligste møder med de fremmede ved de portugisiske og senere spanske verdensrejser i jagten på rigdom og sjæleredning. På samme kildegrundlag følges den måde, 'de fjerneste folk' blev kategoriseret på. Da rejseberetningerne var salgsvarer, viser de måske mere klart end de intellektuelle behandlinger tidsånden og dennes skiften gennem tiden. Dette tema følges helt frem til det nyeste felt for debatten om menneskelighed, palæoantropologien, læren om de fortidige menneske- og abemenneskeformer.

I renæssancen så man de fjerneste folk som de mest monstrøse og mindst menneskelige. Det menneskelige blev her forstået ud fra en kristen opfattelse af afstamning fra Adam og senere Noa, tildeling af et sprog ved Babylon og fornuft nok til at erkende den kristne tros sandhed. I oplysningstiden er det fornuften som udviklingsfaktor, der er i centrum, og de fjerneste fremmede kategoriseres derfor som de mindst

fornuftige, om i besiddelse af fornuft overhovedet. Her bliver de fremmede generelt i en evolutionær tænkning også opfattet som repræsentanter for vor egen tidligste fortid umiddelbart efter syndfloden, men igen med nævnte forbehold for de fjerneste folk i det nordlige Eurasien og Amerika og i det sydlige Amerika (Patagonien), Afrika og senere Australien.

I moderne tid kan man så konstatere, at de fjerneste i tid, de forskellige menneskearter, der har befolket udviklingen frem mod det moderne menneske, også opfattes som de fjerneste i intelligens, og netop intelligens betragtede man som det centrale træk ved mennesket, og især manden, i det meste af det 20. århundredes palæoantropologiske forskning. Helt frem i 1970'erne satte man i videnskaben lighedstegn mellem hjernerumfang og intelligens, samtidig med at man rekonstruerede hjernerens størrelser i forhold til fundenes alder, og denne størrelse kunne variere meget, alt efter hvor på skalaen af menneskelighed de pågældende forskere ønskede at placere deres fund.² Fjernhed i form af geografisk afstand bliver til fjernhed i fornuft, som igen bliver fjernhed i tid, hvorefter fjernhed i tid bliver gjort identisk med fjernhed i intelligens. Denne vesterlandske måde at tænke på som et træk, der har hersket siden antikken, er denne bogs tese.

Påvisningen af sammenhængen mellem geografisk afstand fra Europa og reduktionen af disse egners befolkningers menneskelighed er ikke det eneste tema i bogen. Dette fænomen sættes i perspektiv af en anden udvikling, som den europæiske opdagelse af den ny verden affødte, en så revolutionerende opdagelse, at den i dag er globaliseret og alment accepteret. I bogen påvises den store betydning, opdagelserne havde for det skift i autoritet, som skete hen over renæssancen og ind i oplysnings-tiden, nemlig at skrifterne i denne periode mistede deres monopol på sandheden, mens observationerne fik større autoritet. Sandheden skulle ikke længere findes i de hellige eller antikke skrifter, men i menneskenes sansning af verden og systematisering af disse observationer. Det var det, som blandt andet gav mening til sanseforstærkende apparater som kikkerten og mikroskopet.

2. En historisk oversigt findes i Høiris 2016.

Hermed skulle også observationerne og systematiseringen af menneskene i lighed med observationer af dyr, planter, planeter og insekter blive værdineutrale, men det skete ikke. Når det gælder kategorisering af mennesker, kan vi ikke gøre os fri af bagvedliggende ideer, som ikke relaterer sig til observationerne eller målingerne. Kategorisering af fremmede er et spejl af kategoriseringen af os selv, så derfor skal denne give mening, som det skal vises, først religiøst, siden fornuftsmæssigt, så kulturelt og endelig systemisk. Denne meningsfulde kategorisering, indrettet efter tidsånden, blev så igen autoriseret af filosoffers og andre intellektuelles forsøg på at videnskabeliggøre den menneskelige variation.

Denne bog handler om de folk, som, set fra Europa, fra antikken til nutiden er blevet placeret fjernest, både geografisk og menneskeligt.

Verden i senmiddelalderens perspektiv

I midten af det 14. århundrede udgav den engelske benediktinermunk Ranulf Higden (ca. 1280-1364) en oversigt over al geografisk viden om verden, det vil sige om Europa, Asien og Afrika, og al historisk viden om verden, det vil sige tiden fra skabelsen til samtiden. Det skete i værket *Polychronicon – De mange tider* eller *Verdens historie*, der bestod af syv bøger svarende til skabelsens syv dage.

I hans verden, der var dobbelt så stor fra øst til vest som fra nord til syd, udgjorde Asien halvdelen. Europa havde til gengæld den største befolkning, og europæerne var dertil større, stærkere, modigere og smukkere end afrikanerne, som ifølge Higden var små, sorte og feje på grund af solens varme. I det yderste Østen lå Paradis, som måtte ligge på jorden, da det var for stort og tungt til at kunne ligge i vandet eller i luften. Og Paradis måtte være meget stort, for her skulle der have været plads til alle mennesker, hvis ikke Adam havde syndet, noget, den alvidende Gud jo på en måde ikke kunne vide på forhånd, da han så ville have kunnet forhindre det. Nu havde denne synd gjort Paradis utilgængeligt i form af en mur af ild. I Paradis udsprang fire floder, Pishon, som inderne kalder Ganges, og som er fuld af guld, Gihon, som er Nilen, Tigris, hvis navn henviser til, at den løber hurtigt som en tiger, og så Eufrat. Indien er ifølge Higden umådeligt rigt, men vanskeligt at komme til på grund af drager og griffer, og det var her, der skete flest mirakler og undere. I øvrigt beskrives Indien med alle de forskellige monstre, ofte kombinationer af mennesker og dyr eller mennesker med kun et ben, et øje o.s.v., som havde været kendt siden antikken. Higden nævner to skytiske provinser. Den vestlige kaldes Gotien, opkaldt efter Gog, søn af Noas søn Jafet. Folket her kaldes gotere og er store og frygtelige, og fra dem stammer danskerne i Europa, getulerne i Afrika og nogle af amazo-

nerne. Det andet Skytien ligger i Asien mellem Indien, det nordlige ocean, Kaukasus og tidligere Tyskland, men nu hyperboræernes land. Her er der store griffer, smaragder og mængder af guld. Skyterne bor ikke i huse, men på vogne, hvorpå de transporterer deres koner og børn. De spiser mælk og honning og er ligeglade med sølv og guld. De kæmper kun for ærens skyld og plyndrer derfor ikke de folk, de besejrer, og de bøjer sig ikke for nogen. Deres kvinder er amazoner, og måske er de klogere end mændene. Skyterne har slået alle historiens største fyrster. Afrika er opkaldt efter Affer, Abrahams sønnesøn, fordi Affer sammen med sin svigerfar, Herkules, erobrede Afrika, en erobring, andre kilder ellers alene tildeler Herkules. I Afrika lever ifølge Higden de fleste af de monstre, som ifølge antikkens kilder hørte til i verdens periferi. I Etiopien lever der garamanter og troglodytter, hvoraf nogle spiser slanger, nogle jager pantere og løver, nogle bor i huler i jorden, nogle gør som hunde i stedet for at tale sammen som mennesker, nogle går nøgne, nogle har intet hoved, men øjne, næse og mund på brystet osv.

Higdens fremstilling af historien kombinerer *Bibelens* historie med de homeriske fortællinger, beretningerne om de fire store riger, Assyrien, Persien, Grækenland og Rom, beretningerne om Alexander den Stores (356-323 f.v.t.) og endelig på det lokale niveau Englands historie. Det interessante er i hele denne sammenfatning af verdens geografi og historie, at Higden ikke kun bygger på de kristne kilder, men i høj grad også på en stor mængde verdslige, ja endog hedenske, det vil sige antikke kilder.³ Higdens værk blev meget populært og udkom i forskellige versioner mellem 1327 og 1360. Det afspejlede fint den måde, den tids intellektuelle betragtede verden på forud for den europæiske sejlads på verdenshavene og opdagelse af verden uden for det område, Higden beskrev. Dette område blev i øvrigt i syd afgrænset af ækvator, som man i forlængelse af den bibelske fremstilling betragtede som en mur af ild og et kogende hav. Derfor mente man både i den hedenske antik og i den kristne middelalder, at det var umuligt at passere ækvator, hvorfor der ikke kunne leve mennesker på eller syd for denne linje, så både etiopierne og de etiopiske monstre levede nord for ækvator. Det var dette verdensbillede, der gennem renæssancen ændrede sig totalt.

3. Høiris 2006, s. 179-181; Higden 1964-65, bd. I, s. 43-171.



Dette såkaldte Psalter-verdenskort fra 1260'erne viser på en række områder den verden, Higden beskrev. Monstrene er placeret i periferien, og øst med Paradis er øverst, da øst var den mest hellige del af verden. © British Library

Men det var ikke kun verdensbilledet, der blev ændret med Higdens geografiske og historiske fremstilling af verden. Det var hele den vesterlandske erkendelsesproces, der her blev omformet til det, der med tiden skulle give Vesteuropa verdensherredømmet. Det er den erkendelsesform, kaldet videnskab, som i dag er global. Så det var ret præcist opfattet, da den florentinske statsmand og historiker Francesco Guicciardini (1483-1540) i 1530'erne med stor bekymring gjorde følgende bemærkning om de spanske og portugisiske opdagelser på deres sejlads mod syd, øst og vest og rundt om jorden: "Ikke bare har disse sejlads sat spørgsmålstegn ved mange af de tidligere skribenters udsagn om jordiske forhold; men de har også skabt en del bekymring hos dem, der fortolker De Hellige Skrifter".⁴ Der skulle dog gå endnu nogle hundrede år, før disse skrifter helt mistede deres autoritet og blev reduceret fra at være Guds åbenbaring til at være guddommeligt inspireret menneskeværk. Og erobringen af verden var heller ikke på det konkrete plan specielt kristen. Dette formulerede økonomen Adam Smith (1723-1790) i sin *The Wealth of Nations* fra 1776 på følgende måde:

Opdagelsen af Amerika og passagen til Indien via Kap Det Gode Håb er de to største og vigtigste begivenheder i menneskehedens historie ... Men på det tidspunkt, hvor disse opdagelser blev gjort, var europæernes overlegne magt så stor, at de straffrit var i stand til at foretage alle former for overgreb i disse fjerne lande.⁵

Baggrunden for denne brutalitet lå ikke kun i et moralsk fordærv og ønsket om økonomisk vinding som det altoverskyggende. Faktisk krævede ekspansionen en bestemmelse af, hvem der var værdige mennesker med samme rettigheder som de europæiske nationers undersåtter, og hvem der ikke var. Og hvad det sidste angår, så krævede overgrebene på de indfødte en moralsk legitimation, det vil sige en kategorisering af de folk, man underkuede, mishandlede og udnyttede, på en måde, der gav mening til den verdensorden, hvori dette foregik, og legitimitet til det, der foregik. Forståelsen af de indfødte folk skulle ske i enten et kristent perspektiv eller, som det var tilfældet lidt senere, et filosofisk perspektiv med reference til antikkens store filosoffer.

4. Citeret fra Honour 1976, s. 84; Elliott 1992, s. 28-29.

5. Smith 1776/2007, s. 485. Dansk oversættelse: *Nationernes Velstand*, bd. I-II.